

ФІЛОСОФІЯ

УДК 14: (316.48 + 316.83)

докт. філос. н., проф. О.Г.Данильян

ПРОТИРІЧЧЯ ПРОЦЕСУ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ В ТРАНЗИТИВНОМУ СУСПІЛЬСТВІ ТА МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНІ КОНФЛІКТИ

У статті розглядається культура як складна система, що містить безліч елементів і рівнів, а також особливості формування духовної культури в перехідних соціальних системах. Аналізуються основні протиріччя, які виникають у сфері культури в процесі трансформації суспільства, форми і типи їхнього прояву. Здійснюється порівняльний аналіз категорій “субкультура” і “контркультура”, а також розглядаються основні положення концепції С.Хантінгтона про конфлікт цивілізацій. Робиться висновок про необхідність глибокого вивчення протиріч у сфері культури транзитивного суспільства з метою мінімізації їхніх негативних наслідків.

Ключові слова: розвиток культури, транзитивне суспільство, протиріччя у сфері культури, субкультура, контркультура, міжцивілізаційні конфлікти.

Актуальність проблеми. Відомо, що трансформація суспільства від однієї форми суспільно-політичного буття до іншої закономірно викликає загострення соціальних протиріч у всіх сферах життя суспільства, у тому числі й у сфері культури. Суспільству доводиться платити за загострення протиріч у сфері культури високу ціну: наслідком їх стали етична деградація, настання бездуховності, речовизм, поширення шаблонної псевдокультури. Водночас формування культури в транзитивному суспільстві, у тому числі й українському, є достатньо складним і суперечливим завданням. З одного боку, створення демократичної, соціальної, правової держави припускає достатньо високий рівень культури населення; з іншого боку, в транзитивному суспільстві, як правило, відсутні необхідні умови для формування культури населення. Тому не випадково проблема протиріч у сфері культури в транзитивному суспільстві є сьогодні особливо актуальною. Достатньо злободенним є і питання про цивілізаційний розлом світової спільноти, про зіткнення між західною цивілізацією (соціокультурою) та іншими цивілізаціями сучасності.

Аналіз основних джерел і публікацій. Конфліктогенні процеси, притаманні сучасним транзитивним державам, значно підсилили увагу дослідників багатьох країн як до проблеми власне соціальних протиріч, так і до протиріч процесу розвитку культури. Це сприяло появі цікавих робіт, в яких тією чи іншою мірою досліджуються прояви протиріч у сфері культури перехідного суспільства (П.Кеннеді, М.М.Гуревичов, М.С.Бургін, С.Стоянович, Е.Тоффлер, Ф.Фукуяма, М.Х.Фарукшин, А.Н.Юртаєв та ін.), в тому числі і в міжетнічній, міжцивілізаційній сферах (В.К.Волков, Дж. Мейс, С.Хантінгтон, В.Л.Хеслі та ін.). Проте проблема залишається дуже важливою для українського суспільства і вимагає подальшого вивчення.

Формулювання цілей. У статті передбачається розглянути культуру як складну систему, що складається з безлічі елементів і рівнів; проаналізувати основні протиріччя, які виникають у сфері культури в процесі трансформації суспільства, а також форми і типи їхнього прояву. Ставиться також завдання здійснити порівняльний аналіз категорій “субкультура” і “контркультура”; передбачається розглянути відомі положення концепції С.Хантінгтона про конфлікт цивілізацій з позиції протиріч, що виникають у сфері культури в процесі трансформації суспільства.

Відомо, що культура будь-якого суспільства, у тому числі і посттоталітарного, є складною системою, елементами (підсистемами) якої є традиційні й інноваційні культурні форми, субкультури різних соціальних прошарків, груп, етносів, релігійних конфесій. У цій системі розрізняють також певні рівні: елітну культуру, народну культуру, масову культуру [1].

Усі соціокультурні елементи об’єднуються в єдину систему на основі загальнозначущих для даного суспільства цінностей, які є певним фундаментом, на якому базується культурна різноманітність. Найважливішими консолідуючими засадами суспільства, “полем тяжіння”, що об’єднує його суб’єктів в єдиний соціокультурний організм, є: спільність історії, економічного життя, психічних якостей, мови, релігійних і етичних цінностей тощо. Загальнозначущі цінності є й у різних соціокультурних системах. Ця множина загальних рис, властивостей культур різних народів, етносів, що дозволяє зробити висновок про глобалізацію культури людства, одержала назву культурних універсалій (Дж. Мердок) [2, с.45-46].

Окрім певних рис єдності, між елементами соціокультурної системи, а також між культурами в цілому, існують певні відмінності, які в процесі взаємодії суб’єктів суспільства можуть перебувати в різних станах: від гармонії до конфлікту. Найтипівішими видами конфлікту у сфері культури є: колізія між традиційними й інноваційними формами в її розвитку, аномія, культурне відставання (культурний розрив), зіткнення соціокультурної системи і субкультури, міжцивілізаційні (міжсоціокультурні) конфлікти тощо.

Розвиток культури є складним, суперечливим процесом. У ньому мають місце як традиційні форми, зв'язок з раніше досягнутими цінностями культури, так і інноваційні форми, що сприяють розвитку. Традиційні та інноваційні форми в культурі – діалектично взаємопов'язані явища, які багато в чому визначають процес її розвитку [3]. Є всі підстави стверджувати, що рухома, інноваційна сторона в культурі пов'язана з проблемами та конфліктними ситуаціями в її розвитку і визначається реальними суперечностями суспільного життя.

Під час зміни соціально-економічної основи життя суспільства або виникненні нових потреб в житті соціальних систем старі культурні традиції вже не в змозі виконувати свою регулятивну функцію, що призводить до появи культурних інновацій. Інноваційні і традиційні культурні цінності, як правило, співіснують разом якийсь час, в ході якого старі культурні форми поступово витісняються або трансформуються. Конфлікт, що виникає між культурними цінностями, які протистоять між собою, гостро переживається людьми, оскільки заміна старої традиції на нову пов'язана з ламанням культурного стереотипу.

В умовах соціально-політичних, економічних криз суспільства, в перехідні періоди його розвитку (наприклад, в посттоталітарних системах), коли руйнація старої, традиційної культури набагато випереджає процес генерації інноваційних культурних форм, виникає культурна аномія. Під аномією мається на увазі порушення єдності культурного процесу, стан ціннісно-нормативного вакууму в суспільстві (Е.Дюркгейм), внаслідок чого традиційні культурні норми і цінності вже не працюють, а інноваційні відсутні або ще не повністю встановилися [4, с.34]. Культурна аномія в соціальних системах на пострадянському просторі призводить до етичної деградації суспільства, настання бездуховності, речовизму, поширенню шаблонної псевдокультури.

Важливим компонентом культури є духовна культура, яка виконує особливу роль в процесі трансформації суспільства. Якщо суспільства тоталітарного й авторитарного типів для підтримки гомогенності соціальної системи, підвищення її стійкості і керованості використовують метод придушення небажаних цінностей та інтересів, уніфікації основних компонентів духовної культури, то перехідні соціальні системи втрачають штучний монізм цінностей та інтересів, місце якого починає займати плюралізм нових орієнтацій. Проте такий псевдоплюралізм, не заснований на консенсусі з приводу базових, життєво важливих для суспільства цінностях та інтересах, призводить не до вдосконалення соціуму і його консолідації, а до розвитку його за найдраматичнішим сценарієм. Одна частина суспільства прагне повернутися до колишньої єдності, гомогенності, інша бажає ще більшої плюралізації сфери духовної культури, цінностей та інтересів, заперечуючи моральний контроль і оцінки, вважаючи вищим благом існування самий плюралізм.

Тому, крім соціальних, економічних, політичних протиріч, в таких системах закономірно загострюються і суперечності у сфері духовної культури [5, с.27-43].

В умовах зміни суспільно-політичного ладу найшвидших змін зазнають політична та економічна сфери. Духовні цінності суспільства також змінюються достатньо швидко, проте їм властива більша фундаментальність, існування в латентній формі. Найістотніші зрушення у сфері духовної культури спостерігаються в скороченні розриву між теоретичною і буденною свідомістю. Остання починає оперативніше реагувати на актуальні життєві проблеми, однак із запізненням реагує на події у сфері теоретичної свідомості. Врешті-решт співвідношення теоретичної і буденної свідомості визначається не швидкістю їхньої трансформації, а шаблоном, на якому в даний момент триває ідеологічний процес в суспільстві. Якщо взяти до уваги традиційну чотириетапну диференціацію даного процесу (акумуляція, розробка, пропаганда, офіціалізація), то можна констатувати, що більшість транзитивних держав на даний час перебуває тільки на другому етапі, що зумовлює згадане вище співвідношення, а також гостроту ідеологічних протиріч.

Особливість формування духовної культури в перехідних соціальних системах полягає також і у тому, що в даний період в ній відтворюються і вступають в гостру боротьбу форми свідомості, кожна з яких в розвиненому вигляді характеризує певний історичний етап. Це авторитарна і ліберально-демократична, комуністична й антикомуністична, релігійна й атеїстична, етатистська й анархістська форми свідомості. Це призводить до небезпечної поляризації духовної культури суспільства, виникнення в ній екстремістських рухів різноманітного гатунку, що актуалізує суперечності в інших сферах життя суспільства та ускладнює їхнє розв'язання.

Іншим, неусувним в сучасних умовах конфліктом в розвитку культури, є конфлікт між її основними формами, частинами, тобто між матеріальною і духовною культурою. Цей конфлікт має назву культурного відставання (культурного розриву). Найвидатніші представники концепції “соціокультурного відставання” О.Огберн, Л.Уайт, А.Фіркандт зазначали, що накопичення інноваційних форм культури відбувається в постійно зростаючому темпі; різні сфери сучасної культури розвиваються з неоднаковою швидкістю. Наприклад, матеріальна культура розвивається відносно швидко, а духовна (“адаптивна”) – повільніше. Звідси виникають значні культурні відставання в духовному житті суспільства, тобто конфлікт у сфері культури. Необхідно також зазначити, що у ряді випадків фіксується і зворотний феномен, коли на певному часовому інтервалі духовна культура випереджає матеріальну [6, с.45-52].

У будь-якому суспільстві разом з елементами загальнолюдської культури і домінуючою соціокультурною системою (суперкультурою)

можна виокремити і субкультури (підкультури) – культурні зразки, що їх використовують суб'єкти суспільства як антипод панівним цінностям. Іноді такі моделі культури, що формуються під впливом етнічного походження, релігії, способу життя тощо, знаходяться в стані конфлікту з суперкультурою, тобто є контркультурою.

Прийнято вважати, що виникнення субкультур пов'язане з певним рівнем розвитку суспільства. Існує також точка зору, що субкультури відсутні в примітивних формах суспільного буття. Іноді цей момент акцентують ще більше, вважаючи, що субкультури – сучасне породження міського устрою життя. Думається, що причин для виникнення субкультур чимало і певною мірою вони мають загальнозначущий характер, проте через певні обставини увагу на них стали звертати тільки останнім часом.

Субкультура – це необов'язково негативна характеристика; важливим нюансом її змісту є момент іншості, несхожості, неспільності в розвитку ціннісних переваг за певної самостійності і навіть автономності. Субкультура має два різновиди: традиціоналістська субкультура й інноваційно-авангардна субкультура.

Особливістю першого виду субкультури є те, що вона не претендує на заміщення собою панівної культури, витіснення її як даності. Така субкультура негативним ставленням до панівних культурних норм не відрізняється. Вона, як правило, спокійно уживається з існуючими настановами суспільної культури, займаючи своє місце в її структурі.

До традиціоналістської субкультури можна віднести маргінальні культури. Маргінальність – поняття, що вказує на проміжність, неадаптивність, “пограничність” становища людини між якими-небудь соціальними групами. Спочатку цей термін використовувався для позначення соціально-психологічних наслідків неповної адаптації мігрантів з сільських районів до вимог міського способу життя. Згодом термін набув ширшого значення. До маргінальних субкультур, наприклад, відносять “культурні гібриди”, що виявилися між домінуючою соціальною групою, яка не приймає їх повністю, і групою походження, що їх відштовхує. Під маргіналами також мають на увазі індивідів, що втратили соціальні зв'язки і не вписалися в певну соціокультурну ситуацію (наприклад: деякі мігранти, емігранти у першому поколінні, біженці тощо) [7, с.220].

Особливість інноваційно-авангардної субкультури полягає в наступному. Іноді в культурі складаються ситуації, коли локальні комплекси цінностей починають претендувати на якусь універсальність. Вони виходять за рамки власного культурного середовища, сповіщають нові ціннісні і практичні настанови для широких соціальних спільнот. В цьому випадку говорять не про субкультуру, а використовують термін «контркультура». Поняття контркультури акцентує момент вираженого

протистояння фундаментальних ціннісних настанов стосовно панівної культури.

Автором терміна “контркультура” є американський соціолог Теодор Роззак, який під час студентської революції 60-х рр. XX ст. в США так назвав культуру, створену молодими і протилежну культурі батьків. Для класичної контркультури характерна відмова від сталих соціальних цінностей, моральних норм і ідеалів, стандартів та стереотипів масової культури, а також способу життя, в основі якого лежить установка на респектабельність, соціальний престиж, матеріальне благополуччя. Відмова, як правило, виражається в негативізмі щодо культурних досягнень людства та екстравагантній манері мислення, відчуття, спілкування. Культ розуму і науки замінюється культом несвідомого прояву природних пристрастей і містичного екстазу душі; пуританська мораль – відвертістю інтимних зв’язків; праця – масовими оргіями, наркоманією тощо. Протест проти “масового суспільства” і масової культури одержав практичне завершення в організації різних комун, в яких мав здійснюватися прояв істинно гуманного ставлення людини до світу, інших людей і до себе [8, с.265-266].

Сьогодні контркультурою, крім розуміння її як форми виразу духовного протесту проти культури індустріально розвинених країн, що набула поширення серед частини молоді Заходу в 60-70-х рр. XX століття, стали вважати будь-які протиставлення фундаментальним цінностям панівної культури. Контркультура – це така субкультура, яка не просто відрізняється від домінуючої культури, але протистоїть, перебуває в конфлікті з панівними цінностями.

Отже, субкультура і контркультура – явища споріднені, але не тотожні. Субкультура є ширшою дефініцією, ніж контркультура. Проте іноді провести чіткі відмінності між субкультурою і контркультурою складно або неможливо. У таких випадках на рівних правах до одного явища застосовують обидві назви.

У сучасному суспільстві в процесі його трансформації постійно виникають і проявляють себе найрізноманітніші субкультури, які без особливих сумнівів можна кваліфікувати як контркультури.

Дедалі актуальнішою в сучасних умовах стає питання про цивілізаційний розлом світової спільноти, про зіткнення між західною цивілізацією (соціокультурою) та іншими цивілізаціями сучасності. Автор цієї гіпотези, відомий американський політолог С.Хантінгтон, стверджує, що в світі, який народжується, основним джерелом конфліктів буде не економіка, політика, ідеологія, а культура, зіткнення цивілізацій. “Нація-держава залишається головною дійовою особою в міжнародних справах, але значущі конфлікти глобальної політики розгортатимуться між націями і групами, що належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане домінуючим чинником світової політики. Лінії розлому між цивілізаціями – це і є лінії майбутніх фронтів” [9, с.33]. Ця

концепція, сформульована на початку 90-х рр. минулого століття, в новому тисячолітті одержала серйозну доказову базу. Достатньо переконливо ідеї Хантінгтона пояснюють і “розлом” між жителями західної і східної України з питань ставлення до різних політичних партій, магістральних напрямів розвитку країни, вступу України до НАТО тощо.

Зростання конфліктності у взаємостосунках між різними цивілізаціями Хантінгтон обумовлює декількома причинами. По-перше, відмінності між цивілізаціями не тільки реально існують в історичному досвіді, мові, культурі, релігії, але й мають глибоке коріння. Вони набагато більш значущі, ніж відмінності між ідеологіями або політичними режимами. Відмінності не обов’язково ведуть до конфліктів, а конфлікти не обов’язково переростають в насильство. Проте слід пам’ятати, що протягом сторіч саме відмінності між цивілізаціями породжували найзапекліші і триваліші конфлікти.

По-друге, внаслідок прогресу інформаційно-транспортних засобів, підвищення відкритості країн взаємодія між народами різних цивілізацій постійно зростає, що, з одного боку, підсилює їхню самосвідомість, а з іншого боку, свідомість відмінностей між ними, що, на думку Хантінгтона, “консервує” ці відмінності і часто супутню їм ворожість та недовір’я, що сягають глибини століть.

По-третє, в багатьох країнах процеси економічної і соціальної модернізації, відриваючи людей від одвічних джерел самотності, створюють умови для відродження релігійних відчуттів, об’єднання населення на основі причетності до певних релігійних рухів, часто фундаменталістського гатунку, що іноді викликає неприязне ставлення до представників інших релігій, культур, світоглядів.

По-четверте, поглиблення цивілізаційного розлому відбувається і завдяки подвійній ролі Заходу. В даний час західна цивілізація знаходиться на вершині своєї економічної, політичної, військової могутності, що викликає в багатьох країнах неприйняття західних ідеалів, відторгнення культурних цінностей, повернення до витоків власного національного буття. Цей феномен виявляється в таких явищах, як “азіатизація” – в Японії, “індуїзація” – в Індії, “туземізація” місцевих еліт – у країнах Азії, Африки, представники яких, здобувши освіту в Оксфорді, Сорбонні тощо, були свого часу головними провідниками західного впливу.

По-п’яте, культурні (цивілізаційні) особливості і відмінності є якнайменше рухомими; тому, на відміну від політичних і економічних протиріч, вони не так легко піддаються гармонізації, примиренню, компромісам. У країнах пострадянського простору, підкреслює Хантінгтон, комуністи можуть стати демократами, багаті – бідними і навпаки, але росіяни при всьому бажанні не можуть стати естонцями, а азербайджанці – вірменами. Тому, якщо в класових або ідеологічних конфліктах ключовим питанням було:

“На чийому ти боці?” і існувала можливість вибору, то в міжцивілізаційних зіткненнях питання лунає інакше: “Хто ти такий?”. На це питання, що передбачає певну етнічну або релігійну належність, неправильна відповідь може означати смерть. Нарешті, міжцивілізаційним конфліктам сприяє і зростаючий економічний регіоналізм.

Припинення існування ідеологізованих держав у Східній Європі і на території колишнього СРСР, наголошується в дослідженні американського політолога, спричинило висунення на передній план традиційних форм етнічної ідентичності та протиріч. Тому відмінності в культурі і релігії в посттоталітарних державах (і поміж ними) породжують розбіжності з широкого кола політичних питань, будь то права людини або еміграція, комерція або екологія, а географічна близькість стимулює взаємні територіальні претензії.

Таким чином, “конфлікт цивілізацій розгортається на двох рівнях. На мікрорівні групи, що мешкають уздовж ліній розлому між цивілізаціями, ведуть боротьбу, часто кровопролитну, за землю і владу один над одним. На макрорівні країни, що належать до різних цивілізацій, змагаються через вплив у військовій і економічній сфері, борються за контроль над міжнародними організаціями і третіми країнами, прагнучи затвердити власні політичні і релігійні цінності” [8, с.37].

Як **висновок** можна констатувати, що соціальні трансформації закономірно викликають загострення протиріч у всіх сферах життя суспільства, у тому числі й у сфері культури. Тому складні соціальні процеси в сучасному світі неможливо раціонально пояснити, а тим більше ефективно ними управляти без розуміння ролі в їхній динаміці соціальних протиріч у всьому їхньому різноманітті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пелипенко А.А. Культура как система / А.Пелипенко, И.Яковенко. – М.: «Языки русской культуры», 1998. – 376 с.
2. Смелзер Н. Социология / Н.Смелзер; пер. с англ. З.П.Вольская; ред. В.А.Ядов. – М.: Феникс, 1994. – С.45-46.
3. Гуревич П. Фундаментализм и модернизм как культурные ориентации / П.Гуревич // Общественные науки и современность. – 1995. – №4. – С.154-162.
4. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э.Дюркгейм; пер. с фр. А.Б.Гофмана. – М.: Наука, 1991. – 431 с.
5. Див.: Данильян О.Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методологія дослідження та розв’язання / О.Г.Данильян. – Харків: Основа, 1998. – 253 с.
6. Ерасов Б. С. Социальная культурология / Б.С.Ерасов. М.: Аспект-Пресс, 1997. – 341 с.
7. Тараненко В.М., Тищенко В.Н. Культурология / Под ред. д-ра филос. наук, проф. О.Г.Данильяна: [учебник для вузов]. – Х.: Коллегиум, 2008. – 500 с.
8. Сучасний словник із суспільних наук / За ред. О.Г.Данильяна, М.І.Панова. – Х.: Прапор, 2006. – 432 с.
9. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / С.Хантингтон // Полис. – 1994. – №1. – С.33-48.

ПРОТИВОРЕЧИЯ ПРОЦЕССА РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРЫ В ТРАНЗИТИВНОМ ОБЩЕСТВЕ И МЕЖЦИВИЛИЗАЦИОННЫЕ КОНФЛИКТЫ

Данильян О.Г.

В статье рассматривается культура как сложная система, состоящая их множества элементов и уровней, а также особенности формирования духовной культуры в переходных социальных системах. Анализируются основные противоречия, которые возникают в сфере культуры в процессе трансформации общества, их формы и типы проявления. Осуществляется сравнительный анализ категорий «субкультура» и «контркультура», а также рассматриваются положения концепции С.Хантингтона о конфликте цивилизаций. Делается вывод о необходимости глубокого изучения противоречий в сфере культуры транзитивного общества с целью минимизации их негативных последствий.

Ключевые слова: развитие культуры, транзитивное общество, противоречия в сфере культуры, субкультура, контркультура, межцивилизационные конфликты.

CONTRADICTIONS OF PROCESS OF CULTURE DEVELOPMENT IN TRANSITIONAL SOCIETY AND INTERCIVILIZATION CONFLICTS

Danilyan O.G.

A culture as a complicated system, which contains a great number of elements and levels, and also features of forming of spiritual culture, in the transitional frames of society is exposed in the article. Basic contradictions, which arise up in the field of culture in the process of transformation of society, their forms and types, are analysed. The comparative analysis “subculture” and “contrculture” is carried out and also the Huntington’s is drawn about the necessity of study of contradictions in the field of culture of transitional society, with the purpose of minimization of their negative consequences.

Keywords: development of culture, transitional society, contradictions in the field of culture, subculture, contrculture, intercivilization conflicts.

УДК 37:316.722

доктор філософії, проф. Є.М.Мануйлов

ЕСТЕТИЧНА КУЛЬТУРА ЯК ЗМІСТ ОСВІТИ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ ПРАВА

У статті зроблена спроба уточнення сутності й змісту естетичної культури в контексті змісту освіти фахівців права. Зазначається, що сьогодні на перший план виходять процеси самовизначення особою власних ціннісних орієнтирів на основі безпосередньої інтеграції культурних цінностей, що набувають характеру етичного та естетичного виміру буття. Підкреслюється, що естетична культура має стати ціннісно-змістовною основою освітнього процесу у сучасній вищій освіті України з підготовки майбутніх фахівців права.

Ключові слова: естетична культура, право, освітній процес, мистецтво, виховання.